

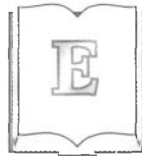
Валерій АКОПЯН

Ключові поняття: особистість, свідомість, екологічна свідомість, екологічне виховання, екологічне самовиховання.

Формування екологічної свідомості суб'єкта сучасної цивілізаційної життєтворчості є складним та багатограним процесом, який визначається низкою чинників як природного, так і соціального характеру. Серед останніх центральне місце посідає вплив соціального середовища та культури соціуму, сім'ї та школи, засобів масової інформації. Тому особливе значення має цілеспрямована систематична робота з формування екологічної свідомості, що реалізується завдяки екологічному вихованню та самовихованню.

ЕКОЛОГІЧНЕ САМОВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

© В. Акопян, 2011

Екологічна свідомість суб'єкта значною мірою формується під впливом того соціального середовища, в якому він перебуває. Різні соціальні групи, верстви, класи в однакових екологічних умовах можуть мати різні оцінки, ставлення, настанови щодо екологічних проблем. Те саме стосується й індивідуальної екологічної свідомості. У зв'язку з цим виникає потреба визначити і дослідити роль самовиховання особистості у цьому процесі.

Н. Дежнікова сутність екологічного виховання бачить у розвитку особистості як суб'єкта культури у взаємовідносинах з природою, іншими людьми шляхом рефлексії свого внутрішнього світу [1, 52]. Рефлексія свого внутрішнього світу передбачає самооцінку та самопізнання, отже, екологічне самовиховання та такі його складові, як самопізнання, самооцінка, самоконтроль є невід'ємними органічними частинами процесу екологічного виховання особистості.

Досліджуючи процес екологічного виховання, Н. Жук розглядає становлення «Я», що відбувається у формі розвитку самопізнання. З огляду на те, що «Я» є

визначальною спонукою і основним регулятором життєдіяльності людини, можна стверджувати, що цей механізм формується в процесі постійної і систематичної праці людини над самою собою, іншими словами – у процесі самотворчості і самовиховання. Звідси, робить висновок Н. Жук, екологічне виховання у своїй глибинній сутності постає перед нами як процес самовиховання і самотворчості на основі самопізнання і самооцінки [2].

Екологічне самовиховання ґрунтується на принципах суб'єкт-суб'єктного підходу. Носій екологічної свідомості, яка формується у процесі виховання, виступає не пасивним об'єктом виховного впливу, а як його суб'єкт. У цьому контексті О. Єфімець, розглядаючи філософські виміри екологічного виховання, наголошує на необхідності підтримки гуманістично спрямованої концепції екологічного виховання, коли учнів (інші верстви населення) розглядають як суб'єктів виховання, котрих залучають до різноманітних, у тому числі й ігрових, форм екологічної освіти і виховання, де учасники ігор постають як активні суб'єкти, а не об'єкти [3].

Екологічне самовиховання є засобом розвитку самостійної творчої особистості. Зокрема, Т. Юркова, розробляючи організаційно-педагогічну модель формування в підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, підкреслює, що дана модель передбачає реалізацію ідеї формування в підлітків ціннісного ставлення до природи через включення учнів у всебічну взаємодію з природою шляхом продуктивного саморозвитку і самореалізації, що слугують джерелом підвищення рівня ціннісної взаємодії з природою. Загалом, ціннісне ставлення до природи є феноменом, провідна роль у якому належить особистості, спроможній самостійно розв'язувати назрілі проблеми довкілля [4, 11–12].

Н. Ємельянова, досліджуючи формування екологічної самосвідомості майбутніх учителів, акцентує на потребі формування прагнення до екологічної самоосвіти, самовдосконалення, розвит-

ку навиків взаємодії з довкіллям. Ця мета успішно реалізується завдяки інтерактивним методам, формам і прийомам навчання (ігровим, дискусійним), створенню навчальних ситуацій – ціннісно-вибірних, пізнавально-інформаційних, рефлексивних еколого-педагогічних, проектних еколого-педагогічних, практико-екологічних або природоохоронних. Важливим також є актуалізація прагнень до творчого самопроекування з позицій екології, спонукання до реалізації отриманих знань у різних життєвих ситуаціях. Для цього студенти включаються в ситуації екологічної спрямованості, серед яких ситуації самооцінки, саморозвитку, рефлексії, апробації себе в ролі вчителя [5].

Велике значення для екологічного самовиховання особистості має участь у самодіяльних громадських організаціях та рухах. Скажімо, І. Юркіна, розглядаючи екологічне виховання школярів як соціально-педагогічне завдання, що передбачає формування у суб'єкта виховання етично-естетичного підходу до середовища його існування і життєдіяльності, оптимальною формою екологічного виховання вважає самодіяльне об'єднання, в якому можливий перехід від традиційної і стандартизованої навчальної діяльності до ініціативної і розвиваючої моделі екологічного виховання. Виховний потенціал самодіяльної спільноти визначається, по-перше, сприйняттям молоддю дозвілля як добровільного і вільного простору самовираження і визнання; по-друге, така діяльність за своєю природою здатна компенсувати недостатні умови особового розвитку і створити додатковий простір самореалізації і визнання [6, 318–319].

С. Атанова, досліджуючи педагогічні умови реалізації освітнього потенціалу громадських молодіжних рухів, відзначає роль останніх у формуванні активної самостійної позиції щодо екологічних проблем, зокрема, у сприянні самореалізації і самопізнанню особистості учасників рухів, інтерес до цілеспрямованої діяльності з поліпшення стану довкілля та її здійснення як суспільно значущої справи [7].

Формування екологічної свідомості суб'єкта сучасної цивілізаційної життєвості вимагає розроблення та впровадження відповідних технологій екологічного виховання.

Н. Дежнікова під технологіями екологічного виховання розуміє поєднання психолого-педагогічних прийомів і методів, що дає змогу вихованцю успішно розвиватися і вийти на новий рівень якості життя. Рушійною силою розвитку виступає екокультурний дисбаланс у стосунках індивіда з довкіллям, на усунення якого і спрямовані виховні технології [1, 55].

На думку І. Лозовської, термін «технологія екологічного виховання» визначає роль суспільно корисної діяльності особистості, спрямованої на охорону, творче пізнання і раціональне перетворення природи, дбайливе використання її ресурсів, відродження духовності, багатовікових природоохоронних національних традицій і культури українського народу, і яка водночас є засобом формування особистості, становлення її самосвідомості [8, 55].

З точки зору Н. Дежнікової, реалізувати виховний потенціал педагогічних технологій можливо за наступних умов:

1. Застосування цілісного підходу до розвитку особистості, тобто одночасний вплив на інтелектуальну, емоційну і діяльну сферу психіки.

2. Чітка орієнтація на вікові та індивідуальні особливості особового розвитку.

3. Забезпечення спадкоємності в екологічному вихованні дітей від молодшого до старшого віку.

4. Урахування регіональних можливостей і конкретної соціально економічної ситуації.

5. Підвищення загальної і власне екологічної культури вчителів [1, 55].

Л. Юрченко, аналізуючи формування екологічної свідомості у процесі освіти та виховання, наголошує на необхідності використання освітніх технологій, побудованих за логікою суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Важливим є також набуття екологічною освітою особистісної орієнтації, що можливо за умов відповідності педа-

гогічного впливу психологічному механізму формування цінностей особистості; диференціації навчального та виховного впливу з урахуванням вікових, типологічних та індивідуальних особливостей кожної людини. Отже, навчальний зміст екологічної освіти має бути орієнтований на формування світогляду, цінностей культури, вміння критично мислити, здатності до самопізнання і самореалізації особистості у різних видах творчої діяльності, набуття необхідних вмінь та навичок для життєвого і професійного вибору. Звідси, навчальний курс з екології покликаний не тільки забезпечувати узагальнення та систематизацію відповідних знань і вмінь, а й мати яскраво виражену практичну спрямованість, задовольняти й розвивати широкий спектр естетичних потреб особистості. Як підкреслює дослідниця, не нудне повчання (менторство) чи залякування екологічними негараздами, а глибоке захоплення гармонійністю й мудрістю природи має взяти вчитель (викладач) за головний «інструмент» [9].

Розробляючи програму екологічного курсу для молодших школярів, Н. Поліщук наголошує на важливості філософії екологічного реалізму, основна ідея якого полягає в тому, що істинність знань про довкілля людина пізнає лише в безпосередній взаємодії з ним. Великого значення у програмі надається також регіональному компонентові. Опановуючи курс, де враховано специфіку рідного краю, школярі не тільки переймаються розумінням його виразності й неповторності, але й набувають моральної готовності берегти його та покращувати для себе і нащадків [10, 71].

Розроблення та впровадження технологій екологічного виховання вимагає враховувати особливості тих груп людей, на яких спрямований виховний вплив. Зокрема, А. Львовичка пов'язує підвищення ефективності екологічного виховання з віковими психологічними особливостями, звертаючи особливу увагу на ту діяльність, що є провідною для певного віку [11]. Скажімо, для дошкільного віку це рольова гра, для молодшого шкільного віку – гра дидак-

тична, що має забезпечити перехід до провідної діяльності школярів, якою є учіння.

Особливістю підліткового віку дослідниця вважає прагнення стати дорослим. Провідною діяльністю для підлітка є спілкування в системі суспільно корисної діяльності (навчальної, суспільно-організаційної, трудової та ін.). Отож ефективним методом формування екологічної свідомості підлітків буде співробітництво з дорослими в роботі над певними екологічними проектами, де діти почуватимуться рівноцінними партнерами дорослих.

На рівні старших класів до екологічного виховання додається дослідницький аспект. Для формування екологічної свідомості старшокласників, за А. Льовочкіною, варто застосовувати не тільки лекційні заняття, але й обговорення в групах, навчання практикою, застосування методу «навчаючи-вчуся», коли учні виступають у ролі тих, хто навчає. Важливими є також методи підготовки до самоосвіти: користування першоджерелами, знання періодичних видань з екологічної проблематики, вміння орієнтуватися в Інтернет-просторі, а головне – підготовка до самостійної та творчої екологічної діяльності.

Відповідно до місця реалізації педагогічних технологій формування екологічної свідомості старшокласників у навчально-виховному процесі І. Сяська поділила їх на три групи:

1) вироблення системи проблемних завдань, імітаційних та рольових ігор, ведення групових дискусій на уроках у процесі вивчення спецкурсу з екології з метою стимулювання пізнавальної активності старшокласників щодо місцевих екологічних проблем, самостійного пошуку екологічної інформації, що сприяє оволодінню учнями навичок і прийомів ведення екологічних досліджень і спостережень, формуванню критичного екологічного мислення, сукупності знань про функціонування системи «природа – людина – суспільство» та екологічного світогляду на основі усвідомлення себе як частини природи;

2) організація колективних творчих справ старшокласників у сфері чуттєво-

естетичного освоєння природних об'єктів засобами позакласної та позаурочної виховної роботи з гуманітарних і природничих шкільних дисциплін та учнівського самоврядування, що сприяє засвоєнню учнями природоорієнтованих цінностей, перенесенню людських морально-етичних принципів і норм на спілкування зі світом природи, формуванню суб'єктивного ставлення до довкілля та позитивної мотивації до взаємодії з ним;

3) застосування технології колективних творчих справ з метою залучення учнів старших класів до просвітницької роботи серед населення та молодших школярів до висвітлення наслідків споживацького ставлення до природи, дослідження причин виникнення місцевих екологічних проблем та способів їх розв'язання в рамках проведення літнього екологічного практикуму, залучення їх до природоохоронної, дослідницької, краєзнавчої роботи. У процесі такої роботи стимулюється прагнення старшокласників до непрагматичної взаємодії з природними об'єктами, виробляються вміння й навички приймати екологічно доцільні рішення та відповідні вчинки і поведінка у довкіллі [12].

Загалом, підсумовує дослідниця, зазначені технології повністю можна реалізувати лише в цілісному педагогічному процесі, а це – навчання, позакласна виховна робота і суспільно корисна діяльність старшокласників.

Отже, виховний потенціал екологічної освіти не обмежується лише спеціалізованими курсами та навчальними дисциплінами з екологічної тематики – зокрема, важливе значення мають тут курси іноземної мови.

Приміром, О. Парсяк відмічає, що процес навчання англійської мови створює умови для виховання екологічної свідомості. На її думку, вивчення елементів екологічної етики та культури необхідно вводити в навчальний процес на всіх етапах навчання. На першому, другому курсах – це ознайомлення з географією, рослинним і тваринним світом, традиціями, звичаями народу країни, мова якої вивчається. На

старших курсах – усвідомлення глобальних проблем, таких, як війни, голод, перенаселення, руйнування довкілля [13, 117].

В. Чуєнко розглядає шляхи формування екологічної свідомості у процесі навчання англійської мови в закладах вищої освіти. На її думку, проведення дискусій на екологічні теми, підготовка повідомлень або доповідей до екологічних конференцій, опрацювання фахової автентичної літератури тощо є такими видами роботи, які сприяють формуванню екологічної свідомості й культури студентів та засвоєнню нових екологічних знань і цінностей [14, 111].

Значний виховний потенціал міститься також у технологіях науково-дослідної діяльності. Я. Полякова, досліджуючи британський досвід екологічного виховання, серед різноманітних технологій навчання, що запроваджуються в шкільній екологічній освіті, акцентує на технологіях, спрямованих на активізацію пізнавальної діяльності учнів з вивчення і захисту природного довкілля, формування екологічної культури. Погляд на навчання як на процес відкриття нового забезпечив перевагу дослідних методів навчання, які стимулюють розумовий розвиток учнів, формують у них оцінно-критичне ставлення до наслідків природоперетворювальної діяльності, вміння приймати екологічно відповідальні рішення і розв'язувати нагальні проблеми довкілля. Серйозна увага надається прищепленню учням моральних якостей під час виконання дослідних завдань (проектів). Пошукова робота має бути корисною з громадської і громадянської точок зору, сприяти поліпшенню екологічної ситуації на місцевому й національному рівнях [15, 14].

Важливе значення в екологічному вихованні на всіх рівнях освітньої системи мають різноманітні форми практичної діяльності. Ю. Саунова, аналізуючи роль навчально-виробничої практики у формуванні екологічної свідомості студентів природничих факультетів, основу змісту навчально-виробничої практики вбачає у еколого-педагогічній діяльності з внутрішнього і зовнішнього мотивів та правильно

організованій екологічній підготовці до неї, структуру якої складають змістовий (екологічні знання, методи аналізу й моделювання екологічних процесів), мотиваційно-ціннісний (екологічні цінності, потреби, природоохоронні потреби), діяльнісно-оцінний (екологічні вміння, вміння формувати екологічний світогляд) та вольовий (подолання «мотиву страху», успішне опанування власної сфери духовності) компоненти. Зміст навчально-виробничої практики реалізується через проектну діяльність, моделювання методики позакласних заходів колективних справ, розроблення моделей проведення різноманітних форм виховної роботи з учнями, екскурсій, туристичні походи, польову роботу, польові практикуми, екологічні марафони, еколого-педагогічні ігри, дискусії, дослідницьку роботу. Вплив цих заходів тим сильніший, чим більше вони є комплексними та такими, що заохочують до активної діяльності кожного студента й учня [16, 9].

Варто також наголосити на важливості впровадження технологій еколого-естетичного виховання. Зокрема, Л. Юрченко, досліджуючи шляхи реалізації в житті естетичних норм ставлення людини до природи через еколого-естетичне виховання, аналізує, як засобами еколого-естетичного виховання навчити особистість сприймати, оцінювати, відбирати естетичні об'єкти в природі, визначати їхнє місце і роль у цілісному естетичному полі, що включає в себе мистецтво, навколишнє середовище, суспільні відносини; розвивати креативність особистості і суспільства, що стимулює повне, гармонійне і різноманітне фізичне та духовне життя. На її думку, в еколого-естетичному вихованні природа і мистецтво, естетичне і художнє є двома векторами удосконалення світу і людської природи. Результати еколого-естетичного виховання проявляються у самовдосконаленні людини, соціально-екологічних перетвореннях суспільства, вдосконалюванні зовнішнього світу і формуванні внутрішнього світу особистості; усе це в подальшому сприятиме поступовому глибинному

поширенню прекрасного в загальнолюдському вимірі [17, 20].

І. Павленко, досліджуючи формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва, доводить, що систематичне звернення до творів мистецтва в навчально-виховному процесі початкової школи розвиває емоційно-почуттєву сферу дітей, витонченість їхніх спостережень, здатність до милування красою, виразністю природних форм. Як наслідок емоційно-естетичного пробудження дитини є її прагнення оберігати природну красу, примножувати й утілювати її в різних видах творчої діяльності. Саме мистецтво дає можливість сформувати в дітей морально-естетичне ставлення до природи, образ природи й світу, розвивати емоційну пам'ять, благородство думки та вчинків. Мистецтво як «магічний кристал» через накопичення естетичного досвіду сприйняття художніх образів природи пробуджує в дітей почуття захопленості, піднесеності, натхнення, які вони зберігають, спілкуючись з реальними природними об'єктами [18, 7].

Окрім екологічного виховання в межах навчальних закладів, важливе місце посідає позашкільна освіта та виховання. Згідно з Концепцією екологічної освіти України позашкільна екологічна освіта та виховання, як інтегральна форма «екологізації» навчально-виховного процесу, спрямована на забезпечення потреб особистості у творчій самореалізації, поглиблення і розширення шкільного базового рівня екологічної освіти; на підготовку до активної професійної та громадської діяльності. Вона здійснюється всіма позашкільними навчально-виховними закладами, творчими молодіжними об'єднаннями за

місцем проживання, а на підприємствах – недержавними молодіжними та дитячими осередками в позаурочний час.

Реалізуються екологічні завдання через такі форми позашкільної освіти та виховання:

- традиційні та нетрадиційні форми роботи в літніх екологічних таборах (екологічні стежки, екскурсії тощо);
- проведення польових навчальних практикумів, екологічних експедицій; тематичних дитячих природоохоронних акцій;
- проведення екологічних олімпіад, конкурсів екологічного малюнка, фестивалів екологічної пісні, ділових ігор, наукових конференцій тощо;
- створення системи підготовки та перепідготовки працівників позашкільних навчально-виховних закладів;
- розширення мережі різних профілів позашкільних закладів (туристсько-краєзнавчих, технічних та ін.);
- залучення до навчально-виховної роботи з екології в цих закладах висококваліфікованих спеціалістів, учених [20, 13 – 14].

Висновки. Формування екологічної свідомості суб'єкта сучасної цивілізаційної життєтворчості є складним та багатограним процесом, який визначається низкою чинників як природного, так і соціального характеру. Серед останніх центральне місце посідає вплив соціального середовища та культури соціуму, сім'ї та школи, засобів масової інформації. Тому особливе значення має цілеспрямована систематична робота з формування екологічної свідомості, що реалізується завдяки екологічному вихованню та самовихованню.

Література

1. **Держикова Н. С.** Экологическое воспитание в контексте социокультурной динамики // Педагогика. – 2002. – №10. – С. 51–56.
2. **Жук Н. В.** Про сутність поняття «природоохоронна діяльність» і «екологічне виховання» та їх засвоєння учнями молодших класів / Н. В. Жук [Електрон. ресурс] // Зб. наук. праць Бердян. держ. пед. ін-ту ім. П. Д. Осипенко. Пед. науки. – 1999. – № 2. – Режим доступу: http://www.bdpu.org/scientific_published/pedagogics_2_1999/6.doc
3. **Єфімець О. П.** Філософські виміри екологічного виховання / О. П. Єфімець [Електрон. ресурс] // Вісн. Харків. націон. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. – Серія «Філософія». – 2008. – № 28. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnpu/Filos/2008_28/3.html

4. **Юркова Т. Ф.** Формування у підлітків ціннісного ставлення до природи в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Т. Ф. Юркова. – Херсон, 2008. – 20 с.
5. **Емельянова Н. Ю.** Формирование экологического самосознания будущего учителя в процессе изучения дисциплин предметной подготовки: Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Н. Ю. Емельянова. – Волгоград, 2005. – 148 с.
6. **Юркина И. А.** Формирование экологической культуры школьников в условиях клубного объединения / И. А. Юркина // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 88. – С. 318–321.
7. **Атанова С. Н.** Педагогические условия реализации образовательного потенциала общественных молодежных движений: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / С. Н. Атанова. – СПб., 2000 – 23 с.
8. **Лозовська І. М.** Екологічне виховання старшокласників в історико-педагогічному контексті / І. М. Лозовська // Педагогічний пошук. – 2010. – № 1. – С. 67–70.
9. **Юрченко Л. І.** Формування екологічного світогляду в процесі освіти та виховання / Л. І. Юрченко [Електрон. ресурс] // Мультиверсум. Філософ. альманах. – 2007. – № 66 – Режим доступу.: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_66/Yurchenko.pdf
10. **Поліщук Н. А.** Регіональна модель екологічної освіти і виховання / Н. А. Поліщук // Педагогічний пошук. – 2009. – № 3. – С. 69–73.
11. **Львовочкіна А. М.** Віковий підхід до формування екологічної свідомості, екологічної культури та екологічного способу життя / А. М. Львовочкіна // Зб. наук. праць Ін. психології ім. Г. С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології». – Т. 7. Екологічна психологія. – 2009. – Вип. 20. – Ч. 1. – С. 269–272.
12. **Сяська І. О.** Моделювання процесу формування екологічної свідомості старшокласників у загальноосвітніх навчальних закладах / І. О. Сяська [Електрон. ресурс] // Наука і освіта. – 2009. – № 3. – Режим доступу.: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/NiO/2009_3/metod/sask.htm
13. **Парсяк О. Н.** Екологічна свідомість студентів як складова частина їх соціокультурної компетенції / О. Н. Парсяк // Наук. праці Чорноморс. дер. ун-ту ім. Петра Могили. – Педагогіка. – Вип. 11. – Т. 24. – С. 115 – 120.
14. **Чуенко В. Л.** Шляхи формування екологічної свідомості та екологічної культури засобами іноземної мови / В. Л. Чуенко // Наук. праці Чорноморс. дер. ун-ту ім. Петра Могили. – Педагогіка. – Вип. 15. – Т. 28. – С. 107–111.
15. **Полякова Я. В.** Теорія і практика екологічного виховання учнівської молоді у Великій Британії (етнопедагогічний аспект): Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.07 / Я. В. Полякова. – Луганськ, 2005. – 20 с.
16. **Саунова Ю. О.** Формування екологічної свідомості студентів природничих факультетів у процесі навчально-виробничої практики: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Ю. О. Саунова – Кіровоград, 2007. – 20 с.
17. **Юрченко Л. І.** Екологічна культура як системотворчий чинник екологічної безпеки: Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.04 / Л. І. Юрченко. – Харків, 2009. – 31 с.
18. **Павленко І. Г.** Формування екологічної культури молодших школярів засобами мистецтва: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / І. Г. Павленко. – Луганськ, 2002. – 20 с.
19. Концепція екологічної освіти України. Затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України протокол № 13/6-19 від 20.12.2001 року // Інформ. зб. МОН України. – 2002. – № 7. – С. 3–23.